

به عدد قفل‌ها، کلید لازم است

درآمدی بر طبقه‌بندی جدید مشکلات رفتاری در مدرسه

دکتر محمد حسین نژاد

دکترای روان‌شناسی تربیتی و استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان استان تهران

رضامتقیانی

کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی

کلیدواژه‌ها: تحلیل کاربردی رفتار، مشکلات رفتاری، مداخله افتراقی، بیش‌فعالی، محرک حس فوری، محرک فیزیکی آزردهنده نیاز به توجه معلم، محرومیت

مقدمه

در قلمرو تخصصی مشاوره در مدرسه، بیش از آنکه این یا آن روش حاکم باشد، مانند بیشتر خدمات مداخله‌ای، این یا آن مشاور حاکم است. به تعبیر دیگر، هرچه جعبه ابزار مهارت‌های مشاور غنی‌تر باشد، بهتر از عهده وظایف خطیر خود برمی‌آید. یکی از نیازهای اساسی مشاوران که در همه کارگاه‌ها فراوان مطرح می‌شود، ابزارهای مداخله کاربردی است که فراتر از مباحث نظری، به کار هر روزه آن‌ها بیاید. در نوشته حاضر در پی معرفی یکی از کاربردی‌ترین سامانه‌های برخورد با مشکلات رفتاری در مدرسه هستیم. این سامانه «طبقه‌بندی رفتاری مشکلات رفتاری در مدرسه»^۱ است. رویکردی که این طبقه‌بندی براساس آن شکل گرفته، تحلیل کاربردی رفتار است که خوش‌بختانه کتاب‌هایی که به‌صورت اختصاصی به این موضوع پرداخته‌اند، در حال حاضر به زبان فارسی در دسترس هستند.^۲

ضرورت طبقه‌بندی رفتاری مشکلات رفتاری

سودمندی اصلی هر نظام طبقه‌بندی، ایجاد مسیری مستقیم از طبقه تشخیصی به درمان‌های مؤثر افتراقی است. برای مثال،

مداخله‌ای برای حل مشکلی که در اثر تابع «گریز از موقعیت درسی» به دلیل دشواری تکالیف» به‌وجود آمده است، به شکل چشمگیری با مداخله‌ای که از مشکلی سرچشمه می‌گیرد که در اثر بی‌توجهی بزرگسالان ایجاد شده است، تفاوت دارد. بنابراین، برای این دو مشکل از دو طرح مداخله‌ای مجزا و متمایز باید استفاده شود. اگر تابع رفتار مشکل‌ساز مداخله افتراقی را تعیین نکند، مداخله باید براساس ویژگی دیگری صورت پذیرد. برای مثال، مداخله‌های رفتاری برای کودکان مبتلا به بیش‌فعالی توأم با نقص توجه مناسب است. اما متأسفانه در طبقه‌بندی رایج اختلالات روانی، توصیه اختصاصی برای استفاده از فنون مداخله رفتاری در مورد این اختلال مطرح نیست. به‌عنوان نمونه، «فن کنار گذاشتن کودک از فعالیت‌های جاری» در مورد چند اختلال روانی کودکان قابل کاربرد است و در مورد اختلال بیش‌فعالی کاربرد اختصاصی ندارد.

پيامد دیگر به‌کارگیری طبقه‌بندی مبتنی بر توابع رفتار آن است که مشکلات شدید (خطرناک) رفتاری به نشانه یک اختلال نسبت داده نمی‌شوند، بلکه در صورت‌بندی مبتنی بر توابع رفتار، به نقش شرایط یا بافتی که این رفتار در آن رخ می‌دهد، اهمیت داده می‌شود.

طبقه‌بندی مشکلات رفتاری

در این طبقه‌بندی، با توجه به توابع رفتار مشکل‌ساز برای خود فرد، انواع رفتارهای مشکل‌ساز مشخص می‌شوند و مسیر مداخله در هریک از آن‌ها نیز از آن تابع رفتار مشکل‌ساز می‌گذرد. اساس این طبقه‌بندی فرضیه‌سازی در مورد کاربردهای رفتار مشکل‌ساز براساس اطلاعات به دست آمده از دانش آموز است. توابع رفتاری برای فرد در چهار طبقه کلی جای می‌گیرند و شامل ۱۳ تابع می‌شوند:

۱. طبقه توابع دسترسی مستقیم: شامل تابع‌های محرک‌های حسی فوری و تقویت‌کننده‌های محسوس؛

جدول ۲. نمونه‌هایی از تابع تحریک حسی فوری

موقعیت انگیزشی	رفتار	پیامد مطلوب	احتمال رفتار آینده در موقعیت انگیزشی
ساعت ۱:۳۵ - تمایل به رویداد حسی شنیداری	دستش را جلوی دهانش قرار می‌دهد و با دهان صدا تولید می‌کند	ایجاد تحریک شنیداری	شکلی از رفتار تحریک خود دقیق‌تر و کارا تر می‌شود
ساعت ۱۲:۰۵ - تمایل به رویداد حسی جنبشی	با حرکت گهوارهای، بدن خود را به عقب و جلو حرکت می‌دهد	حرکت و تحریک جنبشی خاص	این شکل تحریک حسی به دلیل تحریک فوری رخ می‌دهد
ساعت ۸:۰۷ - تمایل به رویداد دیداری حسی خاص	به سمت دیوار گل پرتاب می‌کند و بخش شدن آن را روی دیوار تماشا می‌کند	دست یافتن به نتیجه دیداری منحصربه‌فردی	هر وقت به گل دسترسی داشته باشد (به‌عنوان نمونه پس از باران) آن را پرتاب می‌کند

تابع تقویت‌کننده محسوس

در موقعیت انگیزشی رفتار(های) مشکل‌ساز، هدف به شکلی مؤثر فرد را مستقیم به شیء، فعالیت یا رویداد مطلوب (یعنی تقویت‌کننده محسوس) می‌رساند. تقویت‌کننده‌های مزبور مواردی نظیر غذا یا نوشیدنی به‌طور کلی، یا غذا یا نوشیدنی خاصی، یا فعالیت‌های گروهی، مانند بازی یا ورزشی خاص، یا گفت‌وگو و تعاملات، استفاده از تلفن یا رایانه، وقت‌گذرانی با دوستان، و موارد دیگری از این دست را در برمی‌گیرند. باید توجه داشت که این تقویت‌کننده‌های محسوس (یعنی چیزها یا رویدادهایی که برای فرد مطلوب است) جنبه کاملاً شخصی دارند و تعمیم‌پذیر نیستند. به‌عنوان نمونه، برای برخی خواندن یک کتاب غیرداستانی در زمانی معین ممکن است فعالیتی بسیار مطلوب تلقی شود، در حالی که شاید این کار برای دیگران فعالیتی نامطلوب باشد.

موقعیت انگیزشی برای تابع تقویت‌کننده‌های محسوس

فقدان شیء، فعالیت یا رویدادی مطلوب برای فرد در زمان معین، شرط کافی محرومیت از آن شیء، فعالیت یا رویداد است که:
الف. برای فرد در (مقایسه با رویدادهای دیگر) ارزشمندتر است؛
ب. در آن زمان معین، رفتارهایی که چنین توابعی را ایجاد می‌کنند، به احتمال بیشتری رخ می‌دهند.

ملاک‌های تشخیصی

- حضور موقعیت‌های انگیزشی برای تابع تقویت‌کننده‌های محسوس؛
- در موقعیت‌های انگیزشی، رفتار(های) مشکل‌ساز هدف از رفتارهای دیگر مؤثرتر و کارا تر تقویت‌کننده‌های محسوس را ایجاد می‌کنند. به علاوه، میان (رفتار)های مشکل‌ساز هدف و تقویت‌کننده‌های محسوس رابطه بسیار معتبرتری وجود دارد و

۲. طبقه توابع دسترسی با واسطه اجتماعی: شامل توابع‌های

توجه بزرگ‌سالان، توجه هم‌سالان و تقویت‌کننده‌های محسوس؛
۳. طبقه توابع گریز مستقیم: شامل توابع‌های موقعیت اجتماعی ناخوشایند، تکلیف یا کار طولانی، تکلیف یا کار دشوار و محرک یا رویداد فیزیکی آزاردهنده؛

۴. طبقه توابع گریز با واسطه اجتماعی: شامل توابع‌های موقعیت اجتماعی ناخوشایند، تکلیف یا کار طولانی، تکلیف یا کار دشوار و محرک یا رویداد فیزیکی آزاردهنده.

توابع دسترسی مستقیم

اولین طبقه توابع رفتاری که در این سامانه مطرح می‌کنیم، دسترسی مستقیم است و منظور آن است که فرد با انجام رفتار مشکل‌ساز، آنچه را که می‌خواهد کسب می‌کند. در این طبقه رفتارهای مشکل‌ساز قرار می‌گیرند که فرد را به گونه‌ای مؤثر و کارا به آنچه مطلوب می‌داند، خواه یک شیء باشد یا یک رویداد (یا تحریک یکی از حواس پنج‌گانه) می‌رساند. در جدول ۱ نمونه‌هایی از توابع این طبقه توابع آورده شده‌اند که در آن‌ها موقعیت انگیزشی، رفتار و تابع آن مطرح شده است.

جدول ۱. نمونه‌های توابع دسترسی مستقیم

موقعیت انگیزشی	رفتار	تابع رفتار
تمایل به خوردن چیس سب‌زمینی	دزدیدن چیس از مغازه	خوردن چیس
تمایل به تحریک شنیداری در حمام	آواز خواندن در حمام	شنیدن صدای خود در حمام (که در آن زمان نقش تقویت‌کننده دارد)
تمایل به تاب‌سواری	از کلاس با سرعت خارج شدن و تاب‌سواری (کسی مانع او نمی‌شود)	به مدت ۱۵ دقیقه تاب‌سواری و پس از سیر شدن از این فعالیت، بازگشت به کلاس

در تابع تحریک حسی فوری، رفتار مشکل‌ساز هدف به شکل مستقیم تحریک حسی مطلوب را ایجاد می‌کند. این توابع به‌طور مستقیم از رفتارهایی سرچشمه می‌گیرند که محرک‌های حسی ایجاد می‌کنند. فقدان حس مطلوب در زمانی خاص، شرط کافی برای محرومیت است. در این موقعیت آنچه که فرد می‌خواهد:
الف. برایش ارزش زیادی دارد؛

ب. به محض رسیدن به آن، فوراً حس مطلوبی در او ایجاد می‌کند و تا زمانی که رفتار تداوم دارد، این حس نیز ادامه می‌یابد.

ملاک‌های تشخیصی

- حضور موقعیت انگیزشی؛
- شکلی از رفتار کلیشه‌ای که مؤثرتر و کارا تر از رفتارهای دیگر برای ایجاد رویداد حسی مطلوب در موقعیت انگیزشی است.

توانایی آن‌ها برای دستیابی به شیء، رویداد و یا فعالیت روزمره نسبت به رفتارهای دیگر بیشتر است.

جدول ۳. نمونه‌های تابع تقویت‌کننده‌های محسوس

موقعیت انگیزشی	رفتار	پیامد مطلوب	احتمال رفتار آینده در موقعیت انگیزشی
ساعت ۱۱:۲۵ - به جای انجام تکلیف، تمایل به خط‌خطی کردن دارد	کاغذ سفیدی را زیر تکلیف ریاضی‌اش می‌گذارد و یواشکی نقاشی می‌کند	وقت انجام تکلیف ریاضی راه، به خط‌خطی کردن و نقاشی می‌گذراند	در صورتی که معلم سرگرم کار دیگری باشد و نتواند رفتار غیردرسی دانش‌آموز را متوجه شود، احتمال رفتار خط‌خطی کردن یواشکی وجود دارد
ساعت ۱:۳۵ - می‌خواهد با اسباب‌بازی‌هایی که در کوله‌پشتی دارد بازی کند	کوله‌پشتی را باز می‌کند و اسباب‌بازی را بیرون می‌آورد	با اسباب‌بازی‌ها بازی می‌کند	اگر معلم جلوی او را نگیرد این رفتار پیش می‌آید

توابع دسترسی با واسطه اجتماعی توصیف

این توابع شامل رفتاری می‌شوند که به شکلی مؤثر و کارا (با واداشتن شخصی دیگر برای انجام آن رفتار) باعث دسترسی به شیء یا رویداد مطلوب می‌شود. در زمانی معین، فقدان آن شیء یا رویداد آن قدر محرومیت ایجاد می‌کند که نسبت به سایر موقعیت‌های انگیزشی، موقعیتی با ارزش محسوب می‌شود. در مثال‌هایی که در جدول ۴ آمده‌اند، گرچه شکل ظاهری رفتارها در سه مثال با هم تفاوت دارند، اما تابع در هر سه مورد یکسان است.

جدول ۴. نمونه‌های توابع دسترسی با واسطه اجتماعی

موقعیت انگیزشی	رفتار	تابع رفتار
تمایل به خوردن چیپس سیب‌زمینی	درخواست از فردی دیگر که به او چیپس بدهد	به دست آوردن چیپس
تمایل به خوردن چیپس سیب‌زمینی	دستور دادن گستاخانه: آن چیپس لعنتی را بده به من!	به دست آوردن چیپس
تمایل به خوردن چیپس سیب‌زمینی	خود را زدن	به دست آوردن چیپس

تابع جلب توجه بزرگسالان

در موقعیت انگیزشی رفتار(های) مشکل‌ساز، هدف نسبت به رفتارهای دیگر به شکلی مؤثرتر توجه بزرگسالان را جلب می‌کند. توجه بزرگسالان ممکن است به شکل اظهار نظر کلامی، تعامل و همچنین تماس چشمی، اشاره، تماس بدنی و یا کنار فرد قرار گرفتن باشد.

موقعیت انگیزشی برای تابع جلب توجه بزرگسالان

فقدان توجه بزرگسالان در زمانی معین، شرط کافی برای محرومیت از توجه بزرگسالان است که:

الف) تابع جلب توجه بزرگسالان از هر تابع دیگری ارزشمندتر می‌شود؛

ب) رفتارهایی که در آن زمان معین به این توجه می‌انجامند، احتمال بیشتری برای پیش آمدن دارند.

ملاک‌های تشخیصی

- حضور موقعیت انگیزشی برای تابع جلب توجه بزرگسالان؛
- در موقعیت انگیزشی، رفتار(های) مشکل‌ساز هدف از هر رفتار دیگری برای جلب توجه بزرگسالان مؤثرتر و کاراترند و نسبت به هر رفتار دیگری برای جلب توجه بزرگسالان، رابطه رفتار مشکل‌ساز هدف با تابع جلب توجه بزرگسالان معتبرتر است.
- حضور شخص یا اشخاصی که سابقه توجه کردن به فرد در موقعیت انگیزشی برای رفتارهای مشکل‌ساز هدف دارند (این اشخاص به صورت متمایزی به چنین رفتارهایی توجه می‌کنند).

جدول ۵. نمونه‌های تابع جلب توجه بزرگسالان

موقعیت انگیزشی	رفتار	پیامد مطلوب	احتمال رفتار آینده در موقعیت انگیزشی
ساعت ۹:۳۰ - تمایل به جلب توجه معلم دارد	دست خود را به مدت ۳۰ ثانیه بلند می‌کند تا توجه معلم را جلب کند	معلم به او می‌گوید صبر کند	احتمال کمتری دارد که رفتار پیش آید
ساعت ۹:۴۰	می‌گوید خیلی کمک می‌خواهم	معلم او را نادیده می‌گیرد	احتمال کمتری دارد که رفتار پیش آید
ساعت ۹:۴۵ - هنوز نیاز به توجه معلم دارد شاید این نیاز شدیدتر هم شده باشد	با لحن گستاخانه‌ای می‌گوید: «کسی اینجا نیست به داد من برسه؟!»	معلم کنار او می‌آید و به او می‌گوید: «مؤدبانه‌تر هم می‌توانی درخواست کنی.» خب حالا چهمی خواهی؟	با گستاخی فریادزدن احتمالاً بیش از رفتارهای بی‌اثر رخ خواهد داد

توصیف

در موقعیت انگیزشی نیاز به توجه معلم، در ساعت ۹:۴۵، درخواست گستاخانه «کسی نیست به من کمک کنه؟!» رویداد مطلوب را ایجاد کرد. در صورتی که دست بلند کردن و درخواست مؤدبانه نیاز به توجه دانش‌آموز را برطرف نکرد و بی‌اثر بود.

پی‌نوشت‌ها

1. Behavioral Classification System for Problem Behaviors in Schools

۲. کرنی، آلبرت جی (۱۳۹۴). آشنایی با تحلیل کاربردی رفتار. ترجمه حجت‌اله راغب. نشر بوی کاغذ. تهران.